

## Samenvatting

## Meer Maashorst, Minder Graashorst

|                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
|---------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>grondslag</b>                | In het <b>Maashorst Manifest</b> (2009) is de visie verwoord die de grondslag vormt voor de functie en de profilering van het gebied. Er wordt niet gemikt op een museum-functie, maar op een evolutie die de eigentijdse ontwikkeling van vraag en aanbod zal volgen. Het gebied krijgt een dubbel doel: volop ruimte voor zowel natuur als voor recreatie. Bij de ontwikkeling zal rekening gehouden worden met enerzijds de natuurlijke basis van het gebied en anderzijds de wijze waarop het gebied door onze voorouders ontwikkeld is. Streekeigen identiteit is daarbij een belangrijke waarde. Het landschap moet bewerkt, begraasd en benut worden om kwaliteit te houden en niet te verloederen.               |
| <b>verschuivende uitwerking</b> | Bij de uitwerking van deze brede grondslag in het <b>Natuurplan</b> (2010) en later het <b>Inrichtings en Beheerplan (2015-2019)</b> , het <b>IBeP</b> , stijgt de ambitie. Het streekeigene verschuift naar het op de kaart zetten van het gebied als nationale attractie. Het ontwikkelingsspoor wordt smaller. De nadruk op begrazing wordt groter. De grazers zelf en het graasgebied ook. Het lijkt erop dat de héle Maashorst één begrazingsbied wordt met wildernis via procesnatuur.                                                                                                                                                                                                                             |
| <b>vraagtekens</b>              | Tijdens dit traject worden vraagtekens en zorgpunten van diverse betrokken partijen weerlegd of als denkbeeldig afgedaan. Pas als er onlangs in een afgesloten wengebied zich incidenten voordoen met wisenten en als onbekommerde recreatie in het gedrang blijkt te komen, hebben de signalen van omwonenden en gebruikers effect. Het BRT, het Bestuurlijk regie Team stelt voor de IBeP-planning los te laten en het experiment te bevriezen.                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| <b>aanleiding en oorzaken</b>   | Zorgen van bewoners en omwonenden waren de aanleiding voor de oprichting van onze groep. We hebben verder gekeken dan alleen de zorg om wisenten. We hebben de functies van het gebied voor deze regio en voor de bewoners erbij betrokken. We hebben oorzaken en achtergronden bekeken, en een groot deel van de ijsberg boven water kunnen halen:                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
| <b>Maashorst studie</b>         | De uitkomst van een speciale studie naar de Maashorst is dat bij volcontinu begrazing 1) de centrale ruimte waarschijnlijk toch dicht zal groeien; 2) het natuurlijke bos eromheen mager zal uitpakken en 3) er negatieve effecten te verwachten zijn voor het wijst-herstel.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
| <b>andere minpunten</b>         | Ander deskundigen wijzen op basis van onderzoek elders op andere minpunten van 24/7 begrazing, zoals het verdwijnen van beschermde planten en de achteruitgang van de biodiversiteit. Met name exoten als wisenten hebben bovendien veel meer oppervlakte nodig om hun natuurlijke gedrag te kunnen ontplooien. Wisenten hebben nog een ander specialisme: naast het kort houden van grassen en andere gewassen, vreten ze 's zomers jonge boompjes weg en 's winters snoeien en schillen ze de oudere.                                                                                                                                                                                                                  |
| <b>regionale behoefte</b>       | Kunnen wij ons dergelijke grazers in deze regio wel permitteren? De stevige bloei van de veehouderij brengt, behalve economische bedrijvigheid, ook veel luchtverontreiniging en fijn stof mee. Deze emissies dragen ook bij aan de verslechtering van ons klimaat en de achteruitgang van de natuur. Om daar voor nu en voor de toekomst iets aan te doen, hebben we hier juist meer behoefte aan bomen. Vanwege hun filterende werking. Omdat ze zuurstof produceren. En vanwege de noodzaak om meer CO <sub>2</sub> op te slaan.                                                                                                                                                                                      |
| <b>daarom</b>                   | Daarom. Wij vragen een heroverweging. Wij willen nuancering van het huidige smalspoor-beleid. Het Maashorst Manifest biedt beleidsmatig meer ruimte. Onze aandachtspunten: <ul style="list-style-type: none"> <li>- beperking van de nieuwe wildernis tot een educatieve exemplarische leefgemeenschap,</li> <li>- focus op virtuele beleving van wildernis-attractie in een spraakmakend bezoekerscentrum,</li> <li>- begrazing op maat van de centrale ruimte door streekeigen vee van eigen boeren,</li> <li>- voorrang voor natuur met een functie voor herstel van luchtkwaliteit en klimaatschade,</li> <li>- een breder profiel voor de Maashorst met soortenrijkdom, archeologie en geologie (wijst).</li> </ul> |
| <b>draagvlak</b>                | En met een veilige en toegankelijke Maashorst, is draagvlak weer vanzelfsprekend. En dat draagvlak is zowel volgens het Manifest als volgens het Natuurplan cruciaal.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |

## **MEER MAASHORST, MINDER GRAASHORST**

een voorstel voor nuancering van visie, inrichting en beheer

Door de proef met een nieuwe aanpak van begrazing door wisenten, taurossen en Exmoor-pony's<sup>1</sup>, ontstaat er een duidelijk beeld van de ontwikkelroute die voor de Maashorst is uitgezet. Dat toekomstbeeld roept bij een aantal mensen vragen op. Vraagtekens die bij de eerdere begrazing niet of nauwelijks aan de orde waren.

### **1 Historische basis**

De Maashorst is vanouds een lappendeken van bossen en heidevelden. Links en rechts wat stuifduinen. Soms een vennetje. Waar het even kon kleinschalige landbouw, gelardeerd met her en der bewoning. Deze mix van natuur- en cultuurlandschap werd de vorige eeuw aangescherpt met monotoon productiebos, o.a. bedoeld voor stuthout in onze staatsmijnen. Een deel daarvan is recent, in het kader van het streven naar een open gebied, geruimd. Wat de fauna betreft was het gebied traditioneel minder glorieus bedeed dan je zou verwachten uit het draaiboek dat nu van het bureau naar het veld wordt vertaald. Wisenten of wilde paarden kwamen hier, sinds er zich mensen vestigden, zo goed als zeker van nature niet (meer) voor<sup>2</sup>. De Maashorst werd vroeger begraasd door regionaal vee, voornamelijk schapen. Maar het gebied werd evengoed afgeplagd door boeren om de vruchtbaarheid van hun schrale zandgronden wat op te vijzelen.

### **2 Manifest als grondslag**

In het Maashorst manifest<sup>3</sup> (zie kader), waarin de visie is neergelegd die de grondslag is voor de huidige plannen, staat echter dat men geen museum-functie voor dit gebied beoogt en evenmin restauratie van verloren gegane waarden. De Maashorst moet in zijn ontwikkeling met zijn tijd mee kunnen gaan. Ten aanzien van de natuurkern wordt een combinatie van beheer en begrazing beoogd. Tegelijk wordt er een dubbeldoelbeleid geformuleerd: Er blijft genoeg ruimte voor de mens om te genieten en tot rust te komen, terwijl er anderszins ook genoeg ruimte gereserveerd wordt voor kwetsbare flora en fauna.

### **3 Verschuivende uitwerking: Natuurplan**

In het Natuurplan<sup>4</sup> dat verdere uitwerking geeft aan de visie van het Manifest, wordt ingezet op een forse schaalvergroting. Er zal volop landbouwgrond aangekocht moeten worden. De Maashorst en Herperduin zullen verbonden worden en samengevoegd worden tot één groot begrazingsgebied. Het begrazingsgebied zelf zal snel en substantieel vergroot worden. Die schaalvergroting is te herleiden tot de ambitie om voor de Maashorst binnen toentertijd de EHS, de Ecologische Hoofd Structuur (thans aangeduid als Nationaal Natuur Netwerk) de status te krijgen van **Natuurlijke Eenheid van Zandgronden**<sup>5</sup>. Die titel krijg je pas als je inzet op grootschalige landschapsvormende processen in een aaneengesloten gebied van minstens 1000

#### **Profilering van het beoogd landschap,**

*Het natuur- en het cultuurlandschap vormen uitgangspunt bij het ontwikkelen van initiatieven voor de toekomst. Niet defensief door het benadrukken van al wat er verloren is gegaan van wat onze voorouders en de natuur aan fraaie landschappen hebben achtergelaten, maar door met ontwikkelingen aan te sluiten aan de kernkwaliteiten van het gebied. Het gaat om het landschap van vandaag, of beter nog van morgen, met behoud van de streekeigen identiteit. De emotionele betrokkenheid bij het landschap mag het landschap niet verstikken. Alles behouden zoals het nu is, is geen oplossing. Het landschap is per definitie aan verandering onderhevig. Gewoon omdat de vraag en aanbod naar producten verandert. [...] Het landschap van De Maashorst is in 2020 geen museum. Het menselijk handelen ontwikkelt zich, het landschap ontwikkelt mee. Het landschap moet bewerkt, begraasd en benut worden, wil het haar kwaliteiten kunnen behouden en niet verrommelen en verloederen. Van groot belang is dat daarbij aansluiting wordt gezocht bij de basiswaarden van de natuurlijke systemen waarop het landschap is gebouwd en rekening wordt gehouden met de cultuurhistorisch herkenbare wijze waarop vorige generaties, dat wil zeggen onze voorouders, het met eigen hand hebben ontwikkeld."*

Uit: **Maashorst Manifest, 2009, pag. 11**

hectare. Voor de realisatie van de **Natuurlijke Eenheid van Zandgronden** is het echter noodzakelijk om een zo groot mogelijke oppervlakte in te rasteren voor begrazing. Daarbij wordt het idee verlaten dat er een zone rond het begrazingsgebied uitgerasterd wordt voor recreatie.

#### 4 Driedeling van de Maashorst

Volgens het Natuurplan komt er ruimtelijk een driedeling van het gebied. In het midden komt een **Centrale open ruimte**, waarin de voormalige landbouwgronden kunstmatig verarmd worden. Daaromheen komt **Natuurlijk bos**, door het technisch omvormen van bos en de aanplant van nieuw bos. Open ruimte en Natuurlijk bos worden samen ook aangeduid als **de Natuurkern**. Om de natuurkern heen ligt **de Schil**, die de overgang vormt naar het omliggende buitengebied. In de Schil worden de recreatieve poorten geplaatst en worden wonen, land- en tuinbouw en recreatie gecombineerd. Door de Centrale open ruimte lopen straks alleen nog wandelroutes. En de hele natuurkern wordt één begrazingsgebied, dat *“wordt begraasd en bewoond door dieren, die zich via een Europees netwerk van leefgebieden en trekroutes toegang tot de Natuurkern hebben verschaft”*<sup>6</sup>. Maar uiteindelijk lijkt het erop dat het hele gebied van 3500 hectare één groot begrazingsgebied zal worden<sup>7</sup>. In latere publicaties worden de gebiedsaanduidingen door elkaar heen gebruikt, hetgeen de duidelijkheid niet bevordert.

#### 5 Vraagtekens bij opstellers

De opstellers van dit recept voor een oerbos plaatsten zelf ook vraagtekens bij hun plannen<sup>8</sup>. Zou het wel lukken om alle landbouwgronden in bezit te krijgen? Zou de Centrale open ruimte uiteindelijk niet dichtgroeien en zou er niets steeds ingegrepen moeten worden om verbossing te voorkomen? Want grote grazers zijn moeilijk te sturen. En in hun natuurlijk graaspatroon kunnen kwetsbare vegetaties worden overbegraasd, terwijl elders de begrazingsdruk te laag is om verbossing tegen te gaan. Hoe plooiën we dit beleid met de verplichte compensatie volgens de Boswet? Want er worden de eerste jaren twee keer zoveel bomen gerooid als er worden aangeplant. Hoe zou het publiek reageren op de ingrijpende veranderingen? Want men weet dat er maatschappelijk weerstand bestaat tegen de ‘natuurtechnische bosvorming’ en dat het ruimen van exoten als bijvoorbeeld de Amerikaans eik soms stuit op maatschappelijk verzet. En tenslotte: Hoe gaan we toezicht houden en handhaven? En bij die laatste twee punten was nog geen rekening gehouden met de introductie van spraakmakende nieuwe kostgangers als wisenten in dit gebied.

#### 6 Nieuw bureau, nieuwe grazers

In het Natuurplan wordt naast de natuurlijke trek van bijvoorbeeld wilde zwijnen en herten naar het gebied ook de introductie van nieuwe grazers beoogd. Schotse Hooglanders, Heckrunderen en Exmoorpony's worden genoemd als geschikte kandidaten *“Deze geven een natuurlijk landschapsbeeld, ze zijn aantrekkelijk voor de recreant en leveren qua gedrag geen problemen (rustig, afstandhoudend tot mensen, niet bijterig, niet angstig, ook niet voor honden).”*<sup>9</sup>

Met het volgende plan, het **IBeP, het Inrichtings en Beheerplan De Maashorst 2015-2019**<sup>10</sup> doet de Stichting ARK Natuurbeheer zijn intrede. En waar ARK adviseert, worden doorgaans wisenten geïntroduceerd. Zo ook hier.<sup>11</sup> De aalbare en goed gesocialiseerde Schotse Hooglanders in het gebied zullen worden gedeporteerd en vervangen door taurossen en wisenten. Immers: *De wisent is een met uitsterven bedreigde inheemse soort én een belangrijke bezoekerstrekker, die samen met de tauros en Exmoor pony de Maashorst als robuust natuurgebied helder op de kaart zet* (blz. 17). De Hooglanders bevuilden de vennen waar ze zomers verkoeling zochten<sup>12</sup>. En de wisent vormt straks een unique selling point voor de promotie van de Maashorst (blz. 21). Er wordt even aangestipt dat sommige mensen huiverig zijn voor wisenten en problemen verwachten, maar die vrees wordt met verwijzing naar goede ervaringen elders als denkbeeldig afgedaan (blz. 22).

#### 7 Meer zorgpunten

In de **Consultatienota op het IBeP** komen meer zorgpunten tevoorschijn: De in- en omwonenden zijn te weinig betrokken bij het opstellen van de plannen. Het wildernisbeeld met gebiedsvreemde grazers, die niet voorkomen op de lijst van inheemse soorten, leunt deels op aannames en voorziet niet in alternatieven. Men vraagt zich ook af of nieuwe planten en bomen nog wel een kans hebben met deze begrazing. Er worden stevige vraagtekens geplaatst bij beleid om kadavers te laten liggen. Er zijn nogal wat

zorgen rond de vrije toegankelijkheid van de natuurkern voor allerlei doelgroepen van gebruikers. En ook weerklinken de zorgen om de veiligheidsrisico's die de wisenten en taurossen en met name de hengsten van Exmoor-pony's met zich mee kunnen brengen<sup>13</sup>. Maar dergelijke zorgen worden in de repliek nagenoeg stuk voor stuk weerlegd of ongegrond verklaard. Tal van problemen blijken echter ook nog stevige ingrepen in de huidige Maashorst te vereisen en ook voortdurende monitoring en regelmatige bijsturing zal nodig blijven om het natuurlijke verwilderingsproces in de gewenste banen te leiden.

## 8 Biologen over begrazing

De bioloog Ruud van der Meijden was de eerste die flink aan de bel trok omdat beschermde zeldzame planten in begrazingsgebieden compleet weggevreten werden. Deze constatering leidde een jaar of wat geleden tot een stevige discussie in de landelijke pers en in de vakbladen tussen voor- en tegenstanders van begrazing. Het verzet gold niet alleen het inzetten van grazers onder de valse vlag van 'oernatuur' (zie kader), terwijl het uiteindelijk gaat om een kostenbesparing<sup>14</sup>. Ook de continue begrazing het hele jaar door, waardoor nieuw groen geen kans meer krijgt, riep veel weerstand op.<sup>15</sup>

## 9 Oernatuur

Inmiddels is er veel onderzoek gedaan naar begrazing en is duidelijk geworden dat er zowel schadelijke als positieve effecten van begrazing kunnen optreden. Er zijn tal van factoren die een rol spelen. Maar duidelijk is dat je er niet zomaar van uit kunt gaan dat inzet van vee zonder meer goed zou uitpakken. Volgens Van der Meijden is ook duidelijk dat van 'oernatuur' is in ons land al 3000 jaar geen sprake meer is. De huidige natuurrijkdom is vooral te danken aan de dominante rol van mensen en vee in een extensief agrarisch samenspel, waarbij gebieden periodiek begraasd werden.

### Elementen uit de argumentatie van bioloog Ruud van der Meijden

*De grote promotor in Nederland van 'terug naar de oernatuur' en de inzet van vee in natuurgebieden is Frans Vera. Volgens hem zijn grote grazers onontbeerlijk in natuurlijke terreintypen. Zij zouden daar structuur in brengen door selectieve vraat, waardoor een bonte schakering ontstaat van natuurlijke paadjes, kort begraasde weiltes en verruigde delen. Dit idee heeft op grote schaal navolging gekregen. Een belangrijke platvloerse motivatie voor deze grootschalige inzet van vee lijkt echter wel het feit dat grote grazers veel goedkoper zijn dan de inzet van personeel. Volgens Frans Vera waren grote grazers historisch gezien een onlosmakelijke en dominante factor voor natuurgebieden. Ruud van der Meijden was het niet eens met deze zienswijze. De 'oernatuur' van Frans Vera zou volgens Ruud al 3000 jaar niet meer bestaan. Ook onderzoek naar vegetaties en dieren in vroegere tijden weerleggen de opvattingen over oernatuur van Frans Vera. Het refereren aan 'oernatuur' als legitimering van begrazing is eigenlijk een soort 'volksverlakkerij'. [...] Nog maar drie decennia geleden waren Heckrunderen, Schotse Hooglanders, Wisenten en IJslandse pony's onbekend in Nederland. Hoe mooi, hoe fascinerend deze dieren ook mogen zijn, Nederland heeft zijn biodiversiteit niet aan deze dieren te danken, maar aan de wisselwerking tussen mens, natuur en landschap gedurende de laatste 3.000 jaar. Het gevaar is dan ook groot dat met de inzet van deze dieren wel een afwisselend landschap in stand wordt gehouden, maar dat de daarbij behorende biodiversiteit verloren gaat. [...] Er is geen enkele wetenschappelijke onderbouwing voor de opvatting dat permanente begrazing leidt tot een verbetering van de kwaliteit van de biodiversiteit in de Nederlandse natuurgebieden. Sterker nog, het ziet ernaar uit dat plantensoorten die zich in de afgelopen 3.000 jaar hebben aangepast aan de invloed van de mens, de plotselinge verandering naar permanente begrazing niet tijdig kunnen volgen, zodat die verandering resulteert in een ernstige benadeling van de kwetsbaarste plantensoorten. Dat betekent dus verlies aan biodiversiteit, wat indruist tegen de hoofdtaak van de natuurbescherming.*

*Uit: Hap, daar gaat weer zo'n smakelijke orchis; de gevolgen van begrazing door vee voor Rode Lijstsoorten; Gorteria 33*

## 10 Onderzoek in de Maashorst

De ideeën over herstel van oernatuur berusten voor een stevig deel op aannames en mythen<sup>16</sup>. Er gaapt nog een hele kloof tussen theorie en praktijk. Daarbij komt dat veel van het onderzoek naar begrazing is gedaan in duingebieden of in gebieden die qua omstandigheden maar deels vergelijkbaar zijn met de Maashorst. Er is recent onderzoek gedaan door Rosalie Koolen tijdens een stage op de HAS<sup>17</sup> naar het graasgedrag van wisenten in de Maashorst. Dat onderzoek strekte zich uit over een beperkte periode in de herfst, waardoor het ons inziens geen goed beeld geeft van de vraatschade die wisenten in de winter kunnen aanrichten<sup>18</sup>.

R. Peeters heeft in opdracht van het Bosgroep Zuid Nederland specifiek de mogelijkheden van begrazing in de Maashorst onderzocht. Voor dit onderzoek is er een analyse gemaakt van het gebied. Hierin is het Natuurplan meegenomen. Op grond daarvan is een verdeling van de Maashorst gemaakt in ecologische eenheden. Vervolgens zijn hierop bekende processen en resultaten van natuurlijke begrazing in vergelijkbare terreinen toegepast. Het resultaat is een scenario dat de effecten van natuurlijke begrazing in de Maashorst voorspelt. Het resultaat van deze analyse toont aan de ontwikkeling en handhaving van een centrale open ruimte omringd met natuurlijk bos niet haalbaar is. Onder natuurlijke begrazing zal de centrale open ruimte langzaam verbossen. Voor behoud van de centrale open ruimte zijn aanvullende maatregelen nodig. Het natuurlijk bos eromheen gaat bovendien niet functioneren als een stabiele duurzame vegetatie. Hiervoor is ander beleid nodig en moeten ontbrekende boomsoorten worden geïntroduceerd.

### 11 Meer vraagtekens bij graasbeleid

In dit onderzoek worden een aantal constatering gedaan (zie kader) die de vraagtekens bij het uitgestippelde beleid onderstrepen. Het gaat daarbij om zaken als de achteruitgang van de bio-diversiteit, het wegvreten van jonge én oudere bomen, de achteruitgang van de soorten in de begraasde bossen, etc.<sup>19</sup> Peeters veronderstelt dat nieuwe vegetatie alleen een kans krijgt als er afwisseling is in begrazing zoals vroeger door seizoenstrek van de kuddes, toen er een veel groter en gevarieerder gebied beschikbaar was.

Het idee, dat bevordering van biodiversiteit het best werkt bij interval-begrazing, waarbij perioden van hoge graasdruk afgewisseld worden met perioden van lage graasdruk, wordt bevestigd door het onderzoek van Jasper Ruifrok van de RU Groningen<sup>20</sup>. Ook uit het veldonderzoek van ecoloog Chris Smit met graasexperimenten blijkt dat je grote grazers niet volledig de vrije hand moet geven, maar dat je moet zorgen voor gebieden waar bomen en houtige beschermd worden tegen grazers<sup>21 22</sup>

#### Aandachtspunten uit specifiek Maashorst-onderzoek

*Bijna alle grote heideterreinen worden door middel van begrazing beheerd. Sinds de jaren '80 is het aantal soorten planten op deze heiden gehalveerd. Ook het aantal soorten korstmossen is sterk achteruitgegaan. Alleen op de Slabroekse bergen, die niet begraasd worden, is een herstel te zien van het aantal korstmossen.*

*De Munse heide en de Kanonsberg hebben erg te lijden onder een hoge graasdruk. In beide terreinen zijn geen oude heidestruiken meer te vinden. Op de Kanonsberg maakt dit de uitbreiding van stekelbrem mogelijk. Op de Munse heide is geen uitbreiding of vestiging van hoger planten waargenomen. Dit ligt waarschijnlijk aan de verdroging. Er is in de heideterreinen geen sprake meer van vergrassing. Dit komt waarschijnlijk door de afname van stikstofdepositie, (over)begrazing en verdroging.*

*Grote grazers zijn selectief in wat ze eten. "Smakelijke soorten" zullen moeite hebben zich te handhaven in de verjonging. Zomer- en wintereik, en lijsterbes worden geprefereerd door hoefdieren. Eventuele climaxsoorten als linde, es en hazelaar nog meer. Loofboomsoorten zullen moeilijk boven de graaslijn uitkomen. Enkel beuk lijkt dit te kunnen verduren.*

*Het is waargenomen dat runderen opgaande houtige begroeiing met de borst omver lopen, om zo bij de bladeren van de kroon te komen. Hierbij breekt de stam wel eens, zodat de betreffende boomvormer "terug bij af is"*

*De effecten van begrazing in de bossen zijn ongunstig voor de ontwikkeling van een climaxvegetatie. Een graasdruk die groot genoeg is om structuur en openheid in het bos te creëren resulteert in een achteruitgang van typische bosvegetatie. Deze graasdruk heeft ook een negatief effect op met name de vochtige en natte schrale vegetaties.*

*Toen Nederland nog een natuurlijk landschap was waren er geen rasters, kanalen autowegen en ander constructies die het natuurlijke trekgedrag van grote grazers beïnvloedde. Dit leverde een dynamische graasdruk op voor de hoge zandgronden. Aannemelijk is dat de kuddes in de zomer de veel voedselrijkere riviergronden opzochten. Door het hogere waterpeil in de winter werden de kuddes gedwongen om de hoge zandgronden op te zoeken. Hierdoor ontstond een systeem van winterbegrazing op de hoge zandgronden. In de zomer waren de (meeste) grazers weer vertrokken. Dan kregen de vegetaties weer tijd om te herstellen en konden kruiden die gevoelig zijn voor begrazing kiemen en zaad zetten.*

Uit: Robin Peeters, *Natuurlijke begrazing in de Maashorst*, Van Hall Larenstein, 2012

## 12 Plan Maashorstboeren

Vanuit het biologisch perspectief van Van der Meijden en met de uitkomsten van het onderzoek van Peeters voor ogen is het plan van de Maashorstboeren<sup>23</sup> uit 2015 zo gek nog niet.

De Maashorstboeren, die al eerder hun bedenkingen bij het IBeP geventileerd hadden<sup>24</sup>, stellen voor om met een aantal boeren samen een kudde Brandrode runderen - met hoorns en al - beschikbaar te hebben en gedoseerd in te zetten voor selectieve begrazing van de Maashorst. Het Brandrode rund is te beschouwen als de oorspronkelijke stamvader van het in dit gebied traditionele roodbonte MRY-vee, dat het goed doet op de arme zandgronden. Dit beheer zou geen voortdurende kostenpost vormen, maar een verdienmodel opleveren. Want melk, kaas, vlees en leer van Brandroden, die meedraaien in het onderhoud van de Maashorst, zijn gewilde streek-producten. Een pluspunt daarbij is dat deze runderen niet alleen goed uit de voeten kunnen met de sobere begroeiing van de arme zandgronden hier, maar dat ze ook uitschot van Amerikaanse vogelkers, een agressieve indringer die ander groen verdringt<sup>25</sup>, op het menu hebben staan.

## 13 Experiment voorzichtigheidshalve bevroren

In de afgelopen periode hebben de georganiseerde gebruikers maar ook bewoners en omwonenden hun zorgen geuit. Sommigen over de risico's die deze grote grazers voor argeloze wandelaars met zich mee kunnen brengen. Anderen over de mogelijke groei van de stroom bezoekers, die op deze 'publiekstrekker van formaat' afkomen. Weer anderen over de geplande uitbreiding van de hele Maashorst tot graasgebied, waardoor er steeds minder vrije ruimte blijft voor onbekommerde regio-recreatie, nog afgezien van de toename van de recreatiedruk in dit krimpgebied door toerisme van buiten. De druk die op de recreatieve ruimte ontstaat, vraagt op zijn beurt weer om meer regulering. De inzet van deze grote grazers brengt vanwege de reële risico's van ongewenst gedrag door toeristen, hun honden of de onvoorspelbare reacties daarop van stieren en hengsten ook weer extra maatregelen en bordjes met zich mee. Dit vanwege het noodzakelijk toezicht op de kuddes, het beheer van het gebied en de verplichte voorzorg voor de veiligheid van recreanten. De zorg bekruipt je of we niet afglijden naar bureaucratisering van het gebruik van dit gebied, terwijl dat eigenlijk voor een groot deel zelfregelend zou kunnen zijn. En het draagvlak begint duidelijk af te brokkelen, terwijl dat zowel volgens het Manifest als volgens het Natuurplan cruciaal is voor de Maashorst.

De bestuurlijke regiegroep Maashorst heeft eind mei 2017 het voorstel gedaan het wisent-experiment vooralsnog niet op te schalen. De proef zou dan vooralsnog beperkt blijven tot het huidige wengebied. De regiegroep heeft gekozen voor veiligheid als leidend uitgangspunt en laat zorgvuldigheid zwaarder wegen dan snelheid, waarmee de planning van het IBeP, het Inrichtings en Beheerplan losgelaten is. Wijs.

## 14 Beleid heroverwegen

De wisenten-stop is een goed moment om het ingezette beleid te heroverwegen. De fundamentele vraag onder deze actuele kwestie betreft de koers naar proces-natuur die is ingeslagen met de keuze voor een grootschalig wildlife begrazers-reservaat. De Maashorst is immers een natuur- én recreatiegebied. En het is duidelijk dat de recreatieve waarden van zorgeloos gebruik, met name voor regelmatige én incidentele gebruikers uit de regio, nu klem komen tussen de eisen die deze grote grazers met zich mee brengen.

## 15 De kwestie

De kwestie is eigenlijk welk uniek voordeel met volcontinu begrazing op zo'n grote schaal door dergelijke grote grazers gerealiseerd wordt. En of dit voordeel opweegt tegen de minpunten en nadelige effecten. Met andere woorden: is het beleid gericht op verwildering via proces-natuur op deze schaal hier nu wel het meest passend? De tweede vraag is of er geen alternatieven of combinaties zijn waarmee nagenoeg eenzelfde of een beter effect bereikt kan worden, waarbij de zorgwekkende aspecten vermeden worden en er ook perspectief is op beheer zonder subsidies. Zoals bijvoorbeeld het hierboven aangehaalde project-plan met Brandroden onder beheer van Maashorstboeren.

## 16 Onderliggende vraag

De vraagtekens rond de wisenten in dit gebied vormen nu de aanleiding. Bij de vraagstelling moeten we echter ook de onderliggende kwestie bekijken: Welk type natuurgebied sluit het meest aan bij de mogelijkheden van dit gebied en bij de huidige en toekomstige behoeften van deze omgeving? De Maashorst is met zijn dubbele doelstelling, waarin mens en dier het gebied samen moeten delen, aan de krappe kant om het plaatje van een circulaire wildernis te realiseren. Volgens onderzoek<sup>26</sup> hebben wisenten nogal wat ruimte nodig om hun natuurlijke gedrag te kunnen uitoefenen: Gemengde groepen wisenten bestaan uit koeien, kalveren, jonge dieren van 2-3 jaar oud en tijdelijk volwassen stieren en tellen ca.10- 20 dieren. Zo'n groep bestrijkt een gebied tussen ca. 7.000 ha en 10.000 ha. Bij stieren ligt dat tussen gemiddeld 7.000 en 15.000 ha. En dan wordt daarbij – in tegenstelling tot de Maashorst - rekening gehouden met afschot, om de omvang van de kudde optimaal te houden. Daarmee is de Maashorst een paar maten te klein en zou er al snel sprake zijn van overbegrazing met alle nadelen van dien.

## 17 Behoeft van deze regio

Als we de ligging van dit natuurgebied en de behoeften van de omliggende regio in acht nemen, dan roept een sterke profilering als begrazingsgebied nog een ander vraagteken op. De Maashorst is immers geen geïsoleerd reservaat binnen deze regio. De Maashorst ligt hier in een van de meest veedichte gebieden van West-Europa <sup>27</sup>. Met name de intensieve veehouderij is hier tot ongekenne bloei gekomen. In plaats van het vroegere tekort aan mest om de schrale zandgronden vruchtbaar te maken, hebben we hier nu een behoorlijk mestoverschot. Deze veehouderij zorgt, behalve voor economische bedrijvigheid, echter ook voor een stevige belasting van de omgeving en de lucht met fijn stof <sup>28</sup> en andere emissies. En we hebben ook nogal wat vervuiling te verwerken van verkeer in de regio, waarbij we, als de wind meezit, nu eens vanuit het Ruhrgebied, dan weer vanuit Rotterdam of Antwerpen extra emissies als toegift krijgen.

## 18 Klimaatverslechtering

Vanuit het besef dat al deze emissies duurzaam hun stenen bij blijven dragen aan de verslechtering van ons klimaat, is het de vraag of we ons in dit gebied eigenlijk wel proces-natuur kunnen permitteren. Grote grazers stoten net als andere herkauwers methaan uit, één van de belangrijkste broeikasgassen. Dat is op zich, relatief gezien, maar een klein nadeel. Wisenten blijken echter, naast het kort houden van grassen en andere gewassen, ook een ander specialisme te hebben.<sup>29</sup>

Ze vreten 's zomers jonge boompjes weg en 's winters snoeien ze ook de oudere bomen, die ze daarbij vaak ook nog van hun bast ontdoen <sup>30,31</sup>. Van dat slag kaalgrazers <sup>32</sup> kunnen we er hier eigenlijk beter niet te veel huisvesten. Dan zouden minder spectaculaire soorten als Brandrode runderen of schapen eerder in aanmerking komen.

Het is ook niet meer uit te leggen dat we hier een heel natuurgebied gaan reserveren voor uitheemse paarden en al eeuwenlang uitgestorven runderen - volgens sommigen pure faunavervalsing - , terwijl in datzelfde gebied tegelijk bijvoorbeeld grote Amerikaanse eiken geëuthanaseerd zijn of worden, juist omdat ze, met hun verblijfsstatus <sup>33</sup> van dik twee eeuwen, nog niet lang genoeg inheems zijn.

## 19 Hogere prioriteit

En dat terwijl we hier, vanuit de behoefte van de regio, juist meer plaats zouden moeten inruimen voor bomen. Vanwege hun functionaliteit voor het klimaat en de luchtkwaliteit<sup>34</sup>. Vanwege hun filterende werking. We zouden hogere prioriteit moeten toekennen aan nieuwe aanwas en behoud van bomen en ander groen in dit natuurgebied. Bovendien, in tegenstelling tot de wisenten, taurossen en Exmoor-pony's staan bomen in deze omgeving wél onder druk. Ze moeten wijken voor aanleg van wegen, woningen, bedrijven, stallen en landbouw. Ze worden met kaalslag bedreigd vanwege hun schaduw, blaadjes, bladluis, wortelopdruk, zonnepanelen of de tweede auto. En vanuit de vraag vanuit onze directe omgeving worden ze elders in de wereld bij bosjes gekapt voor onze tuinmeubels, onze kozijnen of ons veevoer. Hier in de Maashorst zijn en worden ze links en rechts geruimd door zware machines die in het kader van bosvorming ook hun portie CO<sub>2</sub> uitstoten. Het nieuwe dood-hout-beleid levert door rotting ook nog eens versneld extra CO<sub>2</sub> op. Bovendien zal er in de eerste jaren dubbel zoveel gerooid worden, als er wordt aangeplant. En dat terwijl juist bomen, als geen ander natuurlijk medium, fors bij kunnen dragen aan de opschoning van de lucht in onze directe omgeving, aan de productie van zuurstof en aan het bufferen van CO<sub>2</sub> om het klimaatprobleem af te wenden, dat nu als een donkere wolk boven onze horizon hangt.<sup>35</sup>

## 20 Wijst en andere accentuering als alternatieven

Het accent van het gebied lag door de eeuwen heen meer op flora dan op fauna. Naar de toekomst toe zijn er perspectieven om het archeologisch en geologisch aspect, met name het wijstverschijnsel in het gebied verder te profileren als Geopark. Door het beoogde herstel van de grondwaterspiegel worden de omstandigheden in de wijstzone van de Maashorst te nat voor grote grazers.

Waar het (tijdelijk) droog genoeg is voor grote grazers, zal begrazing veel verstoring van de flora door tred opleveren<sup>36</sup>. Een andere factor waar rekening mee gehouden moet worden is de mogelijke verbossing van het centrale gebied, die bij continu begrazing met grote grazers voorspeld wordt. Deze mogelijke verbossing van het centrale gebied, pakt ook negatief uit voor het wijstherstel<sup>37</sup>.

Dit zou een aanvullende reden kunnen zijn om de centrale open ruimte geregisseerd intensiever gecontroleerd te laten begrazen. Daarbij kan overwogen worden om buiten de centrale open ruimte af te zien van begrazing of deze te beperken en te focussen op andere natuurontwikkeling. Bijvoorbeeld door de eerder ingezette profilering van het gebied met bomenrijkdom verder door te ontwikkelen. Een goed voorbeeld daarvan was de omzoming van het Slingerpad – de oudste en door de jaren heen meest gewaardeerde attractie van de Maashorst – met een breed scala aan soorten bomen. Ook het bij Heesch aangelegde arboretum heeft, als er weer aandacht voor het onderhoud komt, volop kansen om zich verder door te ontwikkelen. Inzetten op een rijker scala aan bomen, bloemen en planten brengt een fauna-rijkdom op een ander schaalniveau met zich mee. Pluspunt is dat daar géén verontrustende nadelen aan verbonden zijn.

## 21 aandachtspunten

Op basis van het voorgaande achten wij een heroverweging met het oog op een eventuele nuancering of bijstelling van de doelstellingen voor de Maashorst gewenst. Want er is meer aan de hand dan dat een en ander niet goed genoeg gecommuniceerd zou zijn<sup>38</sup>. De doelstellingen zoals omschreven in het Maashorst manifest bieden ook meer ruimte voor alternatieve invulling, dan er nu in deze uitwerkingen geboden wordt. De groeiende ambities hebben geleid tot focus op proces-natuur met volcontinu-begrazing door spectaculaire beesten. Opvallend daarbij is hoe vaak dan toch nog ingegrepen zal moeten worden om de ontwikkelingen te kanaliseren in de beoogde bedding van verwildering. Wij pleiten voor een mogelijke nuancering in het kader van de Plan-Do-Check-Act-filosofie van het IBeP, en vragen daarbij aandacht voor de volgende punten, waarvoor het **Maashorst manifest** ons inziens de ruimte biedt:

- a beperking van een ‘nieuwe wildernis’ met proces-natuur tot een exemplarische leefgemeenschap met het oog op de beoogde attractiewaarde en de educatieve functie.
- b verhoging van de attractiewaarde door inrichting van een spraakmakend bezoekerscentrum dat gebruik maakt van alle digitale technieken en mogelijkheden om de wildernis als virtual reality te beleven en te ervaren (vergelijk het nieuwe bezoekerscentrum bij Stonehenge).
- c de centrale open ruimte met het oog op landschappelijk effect én verhoging van biodiversiteit gedoseerd en beperkt laten begrazen door streekeigen vee, dat beheerd wordt door eigen boeren
- d rondom de centrale open ruimte voorrang geven aan stimulering van natuur die een bijdrage levert aan terugdringen van de negatieve effecten van milieu- en klimaatschade door landbouw, verkeer en industrie.<sup>39</sup>
- e breder profileren van de Maashorst met een breed scala aan natuurlijke waarden (soortenrijkdom), archeologische (graven) en geologische waarden (wijst).
- f streven naar een natuur- en recreatiegebied dat duurzaam en betaalbaar is vol te houden, dat het veiligheidsaspect positieve aandacht geeft en dat het beoogde toerisme en de bedrijvigheid daaromheen in goede banen leidt.

Dan zal het draagvlak<sup>40</sup> van in- en omwonenden weer vanzelfsprekend zijn. Want we zijn allemaal voor Méér Maashorst, maar dan nét iets anders.

Frank van den Dungen<sup>41</sup>

1

Momenteel (mei 2017) lopen er in het kader van een onlangs verlengde proefperiode in een tijdelijk afgesloten wengebied 10 volwassen wisenten. Daarnaast lopen er elders 11 Exmoor-pony's en 20 taurossen. Het wengebied voor wisenten was oorspronkelijk 200 ha en is thans (begin 2017), naar aanleiding van protesten van gebruikers, teruggebracht naar 170 ha.

2

Volgens de zoogdierenvereniging (<http://www.zoogdierveniging.nl/de-wisent-bison-bonassus>) zijn er in de Nederlandse bodem geen botvondsten die wijzen op de aanwezigheid van de wisent hier sinds het Holoceen, de periode ná de laatste ijstijd. Op de bodem van de Noordzee zijn weliswaar wisentbotten gevonden, maar die stammen uit de eerdere periode van het Pleistoceen of de overgang naar het Holoceen.

3

Het Maashorst Manifest <http://www.allemaalmaashorst.nl/openbare-documenten>

4

Het Natuurplan de Maashorst <http://www.allemaalmaashorst.nl/openbare-documenten>

5

Merkwaardig is in dit verband de constatering dat de introductie van procesnatuur volgens het IBeP in de Maashorst zo voortvarend uitgevoerd kon worden, omdat voor de Maashorst geen Natura 2000 status heeft. *Met een Natura 2000-status zou het toepassen van procesbeheer volgens betrokkenen moeilijker zijn geweest, omdat Natura 2000 vooral gericht is op het behouden van bestaande natuurwaarden.* Bron: PBL en WUR (2017), Lerende evaluatie van het Natuurpact. Naar nieuwe verbindingen tussen natuur, beleid en samenleving, Den Haag: PBL, 2017, blz. 80

6

Zie Natuurplan, pagina 7. <http://www.allemaalmaashorst.nl/openbare-documenten>

7

In het Inrichtings- en Beheerplan De Maashorst (2015-2019), vastgesteld november 2015, wordt een begrazingsgebied van 1500 ha in 2019 als een opmaat gezien voor de uiteindelijk beoogde 3500 ha begrazingsgebied in 2050 (p. 31). Verwacht men het natuurgebied de Maashorst nog uit te breiden, of moeten we hieruit concluderen dat uiteindelijk de hele Maashorst begrazingsgebied wordt? De huidige omvang van het hele natuurgebied is immers 3500 hectare. Het héle gebied als beoogde omvang wordt later nog eens bevestigd in de Consultatie nota IBeP, punt 15, pagina 33. Deze Consultatienota kan gedownload worden op <http://www.allemaalmaashorst.nl/openbare-documenten>

8

Zie Hoofdstuk 5 van Natuurplan de Maashorst. <http://www.allemaalmaashorst.nl/openbare-documenten>

9

Zie Natuurplan, pagina 50. <http://www.allemaalmaashorst.nl/openbare-documenten>

10

Het Inrichting- en Beheerplan, kortweg IBeP, <http://www.allemaalmaashorst.nl/openbare-documenten>

11

Voor de Maashorst is voor de korte termijn een afweging gemaakt om te kiezen uit een grote reeks eventueel beschikbare graasdieren, zoals herten, damherten, edelherten, elanden, koniks, IJslanders, Schotse hooglanders, brandrode runderen, moeflons, schapen, etc.

Hieronder de typering op basis waarvan voor de huidige mix van Exmoor, tauros en wisent gekozen is. Opvallend daarbij is dat ze alle drie grazen, maar door snoeien, schillen en schuren ook bijdragen aan de krimp van het bomenbestand. En waar elders gesteld wordt dat nieuwe jonge bomen door doorndragenden tegen vraat beschermd kunnen worden, blijkt dat tauros en wisent deze ook op hun menukaart hebben staan:

**Wild paard**

*Omdat een paard geen herkauwer is, is het dier veel gevoeliger voor antivraatstoffen in tal van planten. Daarom wordt vlier en Amerikaanse vogelkers door paarden gemeden. Wilgen, populieren, beuken en fijnsparren worden echter graag geschild. In de winter wordt het meest geschild, maar ook in voorjaar en zomer wordt er soms flink aan bomen geknabbeld.*

### **Wild rund**

*In het Tauros programma wordt getracht om met een aantal oorspronkelijke runderrassen een dier te fokken wat zowel genetisch als qua uiterlijk het oerrund benadert. Anders dan paarden kunnen runderen moeilijk overweg met zeer voedselarme gewassen, maar juist erg goed met voedselrijke grassen. Als herkauwer kunnen ze ook overweg met veel antivraatstoffen. Voor paarden giftige soorten als vlier en Amerikaanse vogelkers worden door runderen met smaak naar binnen gewerkt. Anders dan wisenten, schillen runderen weinig, maar snoeien des te meer. Tot duimdikke takken gaan 's winters met smaak naar binnen. Daarbij worden ook doornige takken gegeten van soorten als roos, braam, meidoorn en sleedoorn.*

### **Wisent**

*Wisenten zijn herkauwers die gras, kruiden, knoppen, blaadjes, twijgen en bast eten. Net als paarden kunnen ze goed overweg met droog en voedselarm gras. Ze schillen meer bomen en struiken dan alle andere planteneters. Hierdoor zijn ze in staat openheid in een volwassen bos te maken. Als loofhout niet beschikbaar is worden ook jonge loten van dennen gegeten, iets waartoe rund en paard nauwelijks in staat zijn. Bomen worden gebruikt om de vacht te schuren. Deze bomen rotten op den duur weg en zo ontstaat er een open plek in het bos. Ook doornstruweel, zoals sleedoorn, meidoorn en christusdoorn wordt door wisenten gesnoeid.*

Uit: *Ecologische onderbouwing begrazing Maashorst*, ARK, 2014

12

En er was daarnaast ook sprake van overbegrazing door de grote aantallen Schotse Hooglanders, waardoor er weinig bloemen bloeiden, wat weer gevolg had voor aantal insecten en vlinders, hetgeen weer resulteerde in minder vogels. Aldus ARK in *Jaaroverzicht de Maashorst 2016*, blz. 10.

13

De risico's van grazers én die van het onberekenbare gedrag van het publiek zijn uitvoerig beschreven in de studie *Grote Grazers, Aanvaardbare risico's, Over veiligheid en verantwoordelijkheid in door paarden of runderen begraaide natuurgebieden*, Van den Herik & Verkaart vof, 2006. Er worden elf veelvoorkomende risico's beschreven waaronder ook veel door mensen bewust of onbewust uitgelokt riskant gedrag van dieren. Gesteld wordt dat de eigenaar van de graasdieren altijd aansprakelijk blijft voor de gevolgen van het gedrag van dieren, ongeacht of hij daar als eigenaar schuld aan heeft of niet. In deze studie wordt overigens geconcludeerd dat met name hooglanders, brandrode runderen en galloways uitblinken in tolerantie ten opzichte van het publiek.

In Bijlage II van *de Tussenevaluatie van het IBeP de Maashorst*, mei 2017, worden de risico's ook uitvoerig benoemd en de aanpak omschreven.

14

In de recente rapportage van het Planbureau voor de Leefomgeving en de WUR wordt bevestigd dat kostenbesparing een belangrijk motief is om meer in te zetten op procesbeheer. Omdat geen of minder beheermaatregelen worden uitgevoerd nemen de directe beheerkosten af en ook de indirecte beheerkosten kunnen afnemen met procesbeheer. In: PBL en WUR (2017), *Lerende evaluatie van het Natuurpact. Naar nieuwe verbindingen tussen natuur, beleid en samenleving*, Den Haag: PBL, blz. 79.

15

Het idee om grote grazers de natuur te laten beheren werd onlangs nog afgeschoten door de oud-directeur van Staatsbosbeheer: "Volgens oud-directeur Van Beusekom van Staatsbosbeheer wordt het debat over de Oostvaardersplassen 'gegijzeld door een kleine groep zeer fanatieke ecologen'. "Het concept deugt niet, het is onwetenschappelijk, puur ideologisch opgezet en een utopie, een speeltuin van een groepje verdwaalde ideologen". Zie <https://www.trouw.nl/groen/-debat-oostvaardersplassen-gegijzeld-door-groepje-fanatieke-ecologen~a7dce464/>

16

Van Beusekom geeft een kritische beschouwing van de ideeën van Frans Vera over 'oernatuur' in het artikel: *Metaforen van de wildernis: een nieuw bosmythe*. In: *De levende natuur* 99

17

Bron: Rosalie Coolen: *Onderzoeksverslag. Gedragsonderzoek naar het activiteitsbudget en foerageergedrag van de wisenten in de Maashorst*. In opdracht van ARK Natuurontwikkeling en HAS Hogeschool

18

Er zijn in het Kraansvlak gedurende langere perioden observaties gedaan naar het foerageergedrag van de wisenten.

De observaties zijn op dezelfde manier uitgevoerd voor Schotse hooglanders in het aangrenzen-de gebied. Eerste resultaten geven aan dat beide rundachtigen het hele jaar door vooral gras eten. In de winter lijken de wisenten echter een groter aandeel houtachtigen in hun dieet te hebben dan de Schotse hooglanders (respectievelijk 25 procent en 13 procent). De eerste onderzoeksresultaten duiden er dus op dat de wisent, net zoals de Schotse hooglander, vooral een grazer is.

In de winter lijkt zijn gedrag echter toch wel degelijk anders en zorgt vooral zijn intensieve schilgedrag voor een groter aandeel houtachtigen in zijn dieet. Bron: *Wisenten in het Kraansvlak*, door Joris P.G.M. Cromsigt, coördinator ecologische monitoring Kraansvlak pilot, en Hubert Kivit, in *Zoogdier*, jaargang 20, Nummer 2.

19

Dat bij procesbeheer karakteristieke soorten en cultuurhistorische waarden verloren gaan, wordt bevestigd in de recente rapportage van het Planbureau voor de Leefomgeving en de WUR: *Lerende evaluatie van het Natuurpact. Naar nieuwe verbindingen tussen natuur, beleid en samenleving*, Den Haag: PBL, 2017, blz. 80.

20

Jasper Ruifrok van de RU Groningen, die is gepromoveerd op onderzoek naar de groei van bomen en struiken in het begrazingsgebied de Oostvaarderplassen, concludeert dat de overlevingskansen van bomen en struiken extreem afnemen bij aanhoudende begrazingsdruk. Begrazing heeft een positief effect op de biodiversiteit, maar dan moet een periode van hoge graasdruk worden gevolgd door een periode van lage graasdruk. Bron: *Bionieuws* 6, 2014.

21

De Groninger ecooloog Chris Smit, die een vervolgonderzoek doet in de Oostvaarderplassen, concludeert dat als je de grote grazers hun gang laat gang in begrazingsgebieden de vorming van bomen en struiken volledig achterwege blijft. In een tiental omheinde proefvlakken in hetzelfde gebied hebben de bomen zich goed gevestigd, terwijl je daar waar geen omheiningen zijn, geen enkele boom of struikachtige meer vindt. Bron: *Bionieuws* 1, 2015

22

Zie ook de mini-documentaire met een kritische kijk op procesnatuur op <https://www.youtube.com/watch?v=FWvFAGWwmeg>

23

Projectvoorstel: *Het Brandrode Rund; Ideale grote grazer in en rond de Maashorst*  
<http://www.maashorstboeren.nl/wp-content/uploads/2014/12/projectvoorstel-BRR-website.pdf>

24

*"Bij de boeren in het gebied is er weerstand tegen het in klein verband ontwikkelde plan. Zo is er angst voor de uitbraak van dierziekten door de aanwezigheid van de grote grazers en voor schade die de dieren kunnen veroorzaken. Ook zijn er twijfels over de noodzaak om boeren uit te kopen."* Aldus het rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving en de WUR. In: PBL en WUR (2017), *Lerende evaluatie van het Natuurpact. Naar nieuwe verbindingen tussen natuur, beleid en samenleving*, Den Haag: PBL, blz. 78.

De Maashorstboeren hebben in hun Zienswijze op het IBeP (2015) nog een reeks andere bedenkingen geuit, waaronder ook de constatering van de tegenstrijdigheid dat er voortdurend menselijk ingrijpen noodzakelijk blijkt om het spontane proces zijn gang te kunnen laten gaan.

25

Bron: W. Tamis, A. Beckers, L. Louwe Kooijmans, J. Mourik & B. Vreeken: *Hap, daar gaat weer zo'n smakelijke orchis; de gevolgen van begrazing door vee voor Rode Lijstsoorten*; in *Gorteria* 33

26

Uitkomst van de verkenning naar mogelijkheden voor huisvesting van wisenten in het Ketelwoud en het aansluitende Reichswalt. Bron: *Groesbeeks milieujournaal* 101/103

27

Wat betreft de veedichtheid, bemeten naar het aantal dieren per km<sup>2</sup>, staat Bernheze, na Someren, op de 2<sup>e</sup> plaats in Brabant met 25.071 dieren per km<sup>2</sup>, dat is het totaal van koeien, geiten, varkens, kippen, etc. Het percentage van de bevolking dat bovenmatig last heeft van deze veehouderij is voor Bernheze 20% en voor Landerd, waar de veedichtheid overigens lager is, 35% Bron: *Brabants Dagblad*, 29 maart 2014, op basis van cijfers van het CBS, Arcadis,

en provincie Noord-Brabant. De toenemende veedichtheid is vooral te danken aan de sterke groei van de intensieve veehouderij, met name varkens en pluimvee.

28

Wat betreft de emissie van fijn stof staat Bernheze met een uitstoot van 116.868 kilo per jaar op de 1<sup>e</sup> plaats van alle Oost-Brabantse gemeenten. Dat komt met name door het grote aantal varkens- en pluimveebedrijven dat daar gevestigd is. Fijn stof is een serieus probleem voor de volksgezondheid. Samen met de ultrafijne stofdeeltjes kunnen ook ziekteverwekkende organismen in de omgeving worden verspreid, die meeliften op het fijn stof. Een typisch voorbeeld daarvan is de verspreiding van de *coxiella burnetii*, de bacterie die verantwoordelijk is voor het ontstaan van de Q-koorts.

Volgens het Planbureau voor de Leefomgeving daalt de bijdrage aan fijn stof afkomstig uit industrie en verkeer gestaag tot aan 2020. Opmerkelijk is dat de hoeveelheid fijn stof van de intensieve veehouderij niet daalt, maar juist stijgt tot 6,7 kiloton in 2020. Als deze prognose uitkomt is de uitstoot door vee nagenoeg gelijk aan die van de industrie en groter dan de totale uitstoot vanwege mobiliteit. Bron: [www.mensdierenpeel.nl](http://www.mensdierenpeel.nl)

Alfons Olde Loohuis, de huisarts uit Herpen die de Q-koorts epidemie signaleerde en de verspreiding van de ziekte op de voet volgde, heeft er herhaaldelijk op gewezen dat veel erop wijst dat het bosgebied van Herperduin als een groene buffer heeft gediend, waardoor de verspreiding van de *coxiella burnetii* bacterie naar de achterliggende gebieden is afgeremd.

29

“De wisent eet naast gras ook kruiden, blaadjes, jonge loten, bast, eikels en bessen. Er is echter weinig bekend over de dieetkeuze van vrijlevende wisenten. Het dier vult zijn grasdieet jaarrond aan met houtachtigen, met name gedurende najaar/winter. Dan wordt veelvuldig bast van bomen en struiken geschild.” [...] Vooral gedurende najaar en winter eten wisenten bast en worden bomen en struiken van bast ontdaan tot een hoogte van 2,5 meter. In het Kraansvlak hebben met name kardinaalsmuts en esdoorn de voorkeur, maar ook andere soorten worden geschild”. Bron: <http://www.zoogdiervereniging.nl/de-wisent-bison-bonassus>

30

Er zijn in het Kraansvlak observaties gedaan naar het foerageergedrag van de wisenten. In de winter zorgt vooral zijn intensieve schilgedrag voor een groter aandeel houtachtigen in zijn dieet. Bron: *Wisenten in het Kraansvlak*, door Joris P.G.M. Cromsigt. Zie noot 14.

31

Yvonne Kemp en Leo Linnartz, beiden ecooloog bij ARK Natuurontwikkeling doen de constatering dat “wisenten bast schillen, terwijl hooglanders takken snoeien”. In: *Wisent keert terug in de Nederlandse natuur*, in Zoogdier, jaargang 27, nummer 3. 2016

32

Jasper Ruifrok, concludeert dat de overlevingskansen van bomen en struiken extreem afnemen bij aanhoudende begrazingsdruk. Bron: *Bionieuws* 6, 2014.

Chris Smit concludeert dat als je de grote grazers hun gang laat gang in begrazingsgebieden de vorming van bomen en struiken volledig achterwege blijft. Bron: *Bionieuws* 1, 2015

33

Zie voor de verblijfsstatus van de Amerikaanse eik hier het Nederlands soortenregister [http://www.nederlandsesoorten.nl/linnaeus\\_ng/app/views/species/nsr\\_taxon.php?id=120600&cat=162](http://www.nederlandsesoorten.nl/linnaeus_ng/app/views/species/nsr_taxon.php?id=120600&cat=162)

34

De uitstoot van ammoniak door de veehouderij leidt tot secundair fijn stof, dat een negatief effect heeft op de luchtkwaliteit. De rekenmodellen waarmee de depositie van stikstof op natuurgebieden berekend wordt, zijn momenteel onderwerp van discussie. Maar het toenemende negatieve effect van die overdosis stikstof op de natuur zelf, is onlangs nog in de praktijk aangetoond door veldonderzoek: “*Bomen en planten gaan dood door een overmaat aan stikstof, eischalen worden steeds dunner, waardoor de inhoud verdroogt, en jonge vogels breken al in het nest hun botten bij gebrek aan kalk*”, aldus onderzoeker Arnold van den Burg van het bureau Biosphere, in het radioprogramma Vroege Vogels van 12 juni 2017. <https://vroegevogels.vara.nl/nieuws/stikstof-veroorzaakt-kalkgebrek-bij-jonge-vogeltjes>.

35

Bomen zijn van nature het meest geëigende medium om de overdosis aan CO<sub>2</sub>, de voornaamste oorzaak van onze klimaatverandering, duurzaam te binden. Als het hout van bomen, al dan niet versnipperd, verbrand wordt, men het laat verrotten of laat verteren als veevoer komt de in het hout opgeslagen CO<sub>2</sub> versneld vrij. Hout in het dieet van herkauwers levert bovendien extra uitstoot van methaan, een emissie die nog slechter scoort op de lijst van broeikasgassen. Als het hout geoogst wordt en benut wordt als meubelhout, timmerhout of bouwhout in de vorm van massief hout of als plaatmateriaal blijft de CO<sub>2</sub> gebonden. Bovendien is het een duurzaam streekproduct pur sang, waar in de regio vraag naar is.

Voor het bereiken van de doelen uit het Energieakkoord is bosbeheer gericht op grotere arealen bos met toenemende houtvoorraad en aanwas van essentieel belang. Uit inventarisaties is gebleken dat er sprake is van een toenemende hoge gemiddelde houtvoorraad in het overgebleven Nederlandse bos, maar dat de gemiddelde aanwas drastisch afneemt. Bron: Leffert Oldenkamp op <http://www.groenerekenkamer.nl/3755/opslag-co2-en-de-relatie-met-bosbeheer/>

36

Zie hiervoor het speciaal op de Maashorst gerichte onderzoek naar de mogelijke effecten van begrazing met grote grazers: Robin Peeters, *Natuurlijke begrazing in de Maashorst*, Van Hall Larenstein, 2012, blz. 22.

37

Zie R. Peeters, *Natuurlijke begrazing in de Maashorst*, Van Hall Larenstein, 2012, blz. 26.

38

Onvoldoende resultaat van communicatie met de doelgroepen op het juiste moment wordt als een belangrijke factor voor de commotie aangereikt in de *Tussenevaluatie van het Inrichtings- en Beheerplan De Maashorst*, Mei 2017, blz. 4

39

In 2016 is in opdracht van Agrifood Capital een klimaatstresstest gehouden. Het rapport is te downloaden van <https://ruimtelijkeadaptatie.nl/voorbeelden/@160429/klimaatstresstest-2/>. Het rapport van deze stresstest bevat aanbevelingen voor verder onderzoek om met klimaatadaptatieve maatregelen in deze regio de negatieve effecten van de in gang gezette klimaatverandering deels te ondervangen. Wij willen hierbij aansluitend uitdrukkelijk aandacht vragen om op korte termijn ook onderzoek te doen naar de mogelijke functionaliteit van de Maashorst voor het realiseren van klimaat-doelstellingen, die tegelijk de biologische diversiteit van het gebied nu en naar de toekomst toe beter waarborgt. De signaleringen in de recente klimaat-stresstest voor N.O. Brabant zijn toch ook richtinggevend voor de inrichting van de Maashorst?

40

In het tussen het Rijk en de provincies gesloten Natuurpact staat uitdrukkelijk dat het natuurbeleid meer verankerd moet worden in de samenleving. Maatschappelijke betrokkenheid wordt daarbij gezien als een voorwaarde voor natuurbehoud en -ontwikkeling. Zie het voorwoord van de recente publicatie van het Planbureau voor de Leefomgeving: PBL en WUR (2017), *Lerende evaluatie van het Natuurpact. Naar nieuwe verbindingen tussen natuur, beleid en samenleving*, Den Haag: PBL.

41

Frank van den Dungen uit Heesch schreef deze notitie namens het samenwerkingsverband de Maashorstburgers, waarin hij vanuit de Bernhezer Buitenwacht participeert. Vragen of inhoudelijke reacties op deze notitie? Mail [fvdd@xs4all.nl](mailto:fvdd@xs4all.nl)